

Rita Gradaílle,
Tania Merelas

Els temps socials en clau de gènere: les respostes de l'Educació Social

Resum

La segmentació de rols tan nítidament marcats en la vida quotidiana suposen un desafiament per al desenvolupament personal, especialment del col·lectiu femení, en clau educativa i social. Així, els condicionaments socials, familiars i laborals determinaran els 'usos' –i 'abusos'– que unes i altres fan dels seus temps personals; sent l'educació un factor clau per impulsar la igualtat de gènere en totes les esferes d'allò social.

Paraules clau

Conciliació, Educació, Gènere, Igualtat, Temps social

Los tiempos sociales en clave de género: las respuestas de la Educación Social

La segmentación de roles tan nítidamente marcados en la vida cotidiana suponen un desafío para el desarrollo personal, especialmente del colectivo femenino, en clave educativa y social. Así, los condicionamientos sociales, familiares y laborales determinarán los 'usos' –y 'abusos'– que unas y otros hacen de sus tiempos personales; siendo la educación un factor clave para impulsar la igualdad de género en todas las esferas de lo social.

Palabras clave

Conciliación, Educación, Género, Igualdad, Tiempo social

Social times from the viewpoint of gender: responses from Social Education

The segmentation of roles so brightly marked in the daily life suppose a challenge for the personal development, specially of the feminine group, in educational and social key. This way, the social, familiar and labor conditionings will determine the 'uses' - and 'abuses' -that ones and others do of his personal times; being the education a factor key to stimulate the equality of gender in all the spheres of the social.

Key words

Conciliation, Education, Equality, Gender, Social time

Autores: Rita Gradaílle Pernas, Tania Merelas Iglesias

Títol: Els temps socials en clau de gènere: les respostes de l'Educació Social

Referència: Educació Social, núm. 47, p54 p62.

Adreça professional: Universidade de Santiago de Comòstela
rita.gradaille@usc.es; tania.merelas.iglesias@gmail.com

▲ L'escenari social del temps: condicionants i limitacions

Els avenços que s'han produït en les últimes dècades en matèria d'igualtat d'oportunitats en la identitat i els rols de gènere no obvia la necessitat de continuar treballant per millorar una realitat que encara presenta grans desigualtats. El sistema patriarcal continua perpetuant-se en múltiples formats, tot i que les seves estratagemes són menys apreciables que en èpoques anteriors, cosa que –en certa mesura– dificulta el desvetllament i la desactivació del *statu quo* d'un sistema de poder ancestral.

Cal considerar que “en la mesura que el feminisme va anar reivindicant i aconseguint cotes més grans de ciutadania per a les dones es realitza un procés de menor exclusió i desigualtat més gran” (Sánchez Bello, 2006: 10); és a dir, les discriminacions directes per raó de sexe van ser eradicades formalment de les declaracions i dels textos legals, tot i que segueixin sent presents en les inèrcies socials, educatives, culturals, ideològiques... que operen subtilment sota una suposada neutralitat i contribueixen a perpetuar la manca de sentit de la dominació. Per això, és convenient romandre alerta, identificant i denunciant els vells i nous escenaris en els quals es perpetua o emergeix la desigualtat de gènere, amb la finalitat de poder avançar cap al canvi i la transformació social (Cobo, 2008), que els drets a la igualtat proclamen i reconeixen.

En aquest sentit, s'ha de prestar atenció a l'organització dels diferents temps en els quals transcorren les biografies personals, atesa l'estreta relació que s'estableix entre les dinàmiques quotidianes i la dimensió de gènere. La gestió d'horaris contraposats, en el dualisme que manté la separació de les esferes pública i privada de la vida, així com la distribució desigual del temps com un recurs escàs, en els ritmes accelerats d'una societat que viu apressadament, fan necessari problematitzar el temps en termes polítics; també en allò pedagògic i social, en un intent d'articular respostes que reverteixin en una més gran qualitat de vida de la ciutadania, justa i equitativa en les seves connotacions de gènere.

No sens encert, podem afirmar que la manera personal de viure el temps és condicionada pel context sociocultural en què s'emmarca la vida (Caride, 2009); això és, “les persones construeixen les seves carreres o camins vitals dins de les estructures i les cultures” (Tomé, 1996: 30), i aquestes –malgrat els avenços– segueixen estant al servei del patriarcat. D'aquí la necessitat d'analitzar les desigualtats que emergeixen en aquest àmbit.

La vigència del contracte sexual (Pateman, 1995) signat unilateralment, manté actius els rols i estereotips de gènere que actuen com a suport d'un sistema social que situa els homes en una posició d'avantatge; fins al punt de condicionar –en sentit negatiu– la vivència autònoma i plena del temps per part de les dones. La concepció essencialista de la funció social de la dona

Fan necessari problematitzar el temps en termes polítics; també en allò pedagògic i social

—estereotipada sota els rols de mare i esposa— redueix la seva capacitat per fer coses que valora, limitant les oportunitats reals de llibertat en la gestió dels *seus* temps (Sen, 2010).

En relació amb el temps, al·ludim a l'existència d'un “pacte social” on el model masculí emergeix com a dominant i generalitza les seves característiques adquirint un caràcter universal que fa desaparèixer allò diferent: la dimensió femenina del temps (DD.AA., 2003).

Davant d'aquesta situació, cal repensar els usos socials del temps, concedint un més gran protagonisme en la seva planificació i distribució, incorporant les seves experiències per il·luminar espais que romanen cecs a la igualtat. Per a això caldrà aprofundir en el coneixement dels temps del col·lectiu femení, amb enfocaments que prenguin en consideració les dimensions temporals interdependents, com són les que s'associen al temps laboral, al temps domèstic-familiar i el temps lliure. No només amb un sentit diagnòstic sinó també propositiu i alternatiu; això és, orientat a dissenyar accions socio-educatives encaminades a resoldre i contrarestar les dificultats, limitacions i condicionants que la construcció *sexuada* de la societat imposa en la vivència del temps, en nom de conformar un nou ordre temporal més democràtic, just i igualitari.

El temps de treball: entre allò domèstic i allò remunerat

Qualsevol anàlisi de l'esfera temporal des d'una perspectiva àmplia i global, permet constatar que el temps de treball consumeix grans dosis de la dinàmica quotidiana de les persones, amb independència de si existeix o no una retribució econòmica per la seva execució. Tanmateix, quan s'al·ludeix a les activitats que dones i homes realitzen en la vida diària, la realitat se'ns presenta sovint de manera esbiaixada, obviant la càrrega més gran de treball que elles assumeixen. La manca de consideració i valoració de qualsevol activitat laboral que no comporti un salari, així com la complexitat de quantificar les hores invertides en activitats relacionades amb el treball no remunerat resulten determinants per realitzar una interpretació global dels temps femenins (Legarreta i García Sainz, 2008). No obstant això, el treball —tant si és al servei del mercat com si afavoreix la reproducció de la vida— ocupa una part considerable dels temps socials.

En els últims anys, els estudis feministes han anat aportant noves evidències sobre les conseqüències temporals implícites a la divisió sexual del treball, revolucionant la dimensió laboral, ja que —al marge del context i les activitats que s'hi realitzin les dones assumeixin tasques que requereixen esforç i ritmes cronològics (en hores, minuts i segons) diferenciats dels quals, almenys en les nostres societats, regulen la vida dels homes.

La incorporació massiva de les dones al mercat laboral les situa en una posició de presències i absències en permanent interacció, que saturen la capacitat de gestió d'uns temps difícils o gairebé impossibles de conciliar en totes les seves exigències. La quotidianitat femenina es caracteritza per estar i no estar alhora en diferents esferes de la vida, donant lloc a fissures en els rols que exerceix la dona, en el seu paper de mare i cuidadora de la llar i la pressió que suposa mantenir la professionalitat en el treball (Castells, 2007). Així, podem afirmar que la inserció laboral femenina no ha comportat –tal com caldria esperar– uns més grans nivells de corresponsabilitat en les tasques domèstiques i de cures, ja que “ni els homes com a grup de població ni les institucions diverses han volgut enterar-se dels canvis profunds viscuts per les dones” (Carrasco, 2003: 38).

Malgrat que en alguns discursos s'afirma que la paritat en el treball domèstic-familiar és un dels grans avenços de les societats del XXI, on dones i homes exerceixen la seva ciutadania en condicions de plena igualtat com a conseqüència de la integració de les seves responsabilitats de la vida pública i de la privada, la corresponsabilitat encara constitueix un desafiament al qual cal donar una resposta global i més satisfactòria. Tot i això, els treballs que fusionen ambdues esferes (pública i privada) tenen una concreció especialment problematitzadora en els temps de les dones, que veuen com les seves hores s'escapen al llarg d'unes jornades interminables.

La quotidianitat femenina es caracteritza per estar i no estar alhora en diferents esferes de la vida

En aquest sentit, cal preguntar-se: què passaria si les dones optessin per trencar un contracte que les situa en una posició de desavantatge?; és a dir, què succeiria si les dones decidissin deixar de tenir cura i donar afecte a la família? Sens dubte prendre una decisió d'aquesta transcendència resultaria beneficiosa per a elles, ja que guanyarien en autonomia i les seves agendes es desinflen davant la reducció de les responsabilitats que carreguen sobre les seves espatlles. Tanmateix, les societats es veurien notablement afectades per aquestes decisions; ja que l'estimació, les cures, el suport, la confiança... no són recursos que es puguin comprar i vendre en un mercat regit per valors econòmics, i –malgrat tot– resulten imprescindibles per garantir el desenvolupament íntegre dels éssers humans. Dit d'una altra manera, el treball de cures exercit per les dones constitueix un motor fonamental que garanteix el benestar social tot i que –de forma reiterada– invisibilitza el temps que consumeix i a qui el fa.

Què passaria si les dones optessin per trencar un contracte que les situa en una posició de desavantatge?

Per això, l'harmonització dels temps des d'una perspectiva de gènere és una tasca ineludible per afrontar el malestar que genera la manca de sincronia (Durán, 2007), i possibilitant una millora de la qualitat de vida de totes les persones, però molt significativament de les dones. No obstant això, tot i que una major articulació de les esferes laboral, familiar i personal és fonamental, la conciliació no pot ser considerada com la panacea de les desigualtats, incloses les que són mediatitzades pel temps

La conciliació és necessària però no suficient per aconseguir una distribució democràtica del temps, i fins i tot pot arribar a ser perillosa quan es res-

tingeix el seu significat a organitzar –de la manera millor possible– la doble presència femenina; és a dir, facilitant la seva transició del món reproductiu al productiu, servint als interessos patriarcals i capitalistes de manera conjunta.

Calen mesures
que remoguin
l'estructura
sexuada del
treball, que
segueix minant el
desenvolupament
potencial de les
dones

Compartim els arguments que afirmen que les dones no necessiten ajuda externa per gestionar les seves agendes; una circumstància que –amb més gran o menor fortuna– han anat realitzant al llarg de la història, ja que sempre han hagut de conciliar el treball que realitzaven a la llar amb altres tasques extradomèstiques. Constantment hi ha hagut dones ocupades en oficis diversos –taverneres, obreres industrials, netejadores, mariscadores, xarxaires, teixidores...– per a les quals la conciliació no és quelcom nou. En allò fonamental, allò que vertaderament cal són mesures compromeses més enllà del discurs políticament correcte; això és, emprendre diverses accions –amb especial atenció al paper de l'educació– que remoguin l'estructura sexuada del treball, que en certa mesura segueix minant el desenvolupament potencial de les dones i les priva de “ser plenes”. Des d'aquesta perspectiva, coincidim amb Ramos (1998: 220) que *“més lliurament, pel que fa a l'aportació d'ingressos a la llar i a la cura de la família, implica menys temps per a un”*.

D'aquí que, actuar en aquest àmbit d'intervenció resulta ineludible degut a la insostenibilitat que suposa per a moltes dones suportar els abusos que es materialitzen en una sobrecàrrega laboral (Picchio, 2005).

El temps lliure: entre allò invisible i allò inexistent

Al marge del temps de treball, el cronos diari contempla diverses seqüències temporals, que es projecten en els temps lliures i de descans, entès com ‘espais’ que resten de les obligacions domèstiques, familiars, biològiques i/o professionals. No obstant això, malgrat la tendència comuna a definir el temps lliure com un element residual cal afirmar que es tracta d'un temps amb valor en si mateix, que a més de satisfer drets i necessitats, contribueixen significativament al desenvolupament de les persones i comunitats.

En allò fonamental, el temps lliure denota estils de vida diferents, maneres de pensar i actuar idiosincràtics que afavoreixen la seva configuració com una entitat plural i multidimensional. Sense negar la riquesa que acompanya l'heterogeneïtat, les múltiples formes de ‘consumir’, ‘utilitzar’ o ‘fruir’ el temps lliure, també desvetllen les desigualtats que operen en l'estructura social, cosa que provoca profundes diferències en el consum i valor d'ús en funció de la identitat i rol de gènere.

El temps lliure i les possibilitats que ofereix estan directament relacionats amb la distribució inequitable del treball i la pressió temporal que exerceixen, en major o menor mesura, els rols que les persones tenen socialment atribuïts. Per una banda, la responsabilitat atorgada a la dona en l'organització i dinamització familiar consumeix hores que es resten del temps personal, fins al

punt que en el temps lliure femení i el temps familiar son experimentats com a semblants massa sovint; una circumstància que no cristal·litza de la mateixa manera en el cas masculí. Per això cal promoure i articular pràctiques socio-educatives capaces de conciliar els interessos individuals i familiars, amb la finalitat d'incentivar una participació més democràtica i equitativa *en i durant* els temps lliures, tant dins com fora de la llar; ja que per contra aquesta temporalitat romandrà invisible i inexistent per a les dones.

Per altra banda, el nivell de saturació de les agendes personals és proporcional als diferents rols assumits en l'entorn social. De fet, més rols impliquen més estructures temporals per atendre, provocant l'emergència d'un conflicte on el temps personal gairebé sempre surt pitjor parat (Setién, 2000). Les dones experimenten en primera persona aquesta circumstància com a conseqüència de la prolongació de la seva presència en diferents dimensions: com a esposa, mare, treballadora, dinamitzadora de la unitat familiar, etc. Una suma de rols concatenats en la qual es desvetlla la pluralitat d'activitats que les dones realitzen al llarg del dia, incrementant la complexitat de les estructures temporals que cal atendre i reduint el temps lliure a mínims gairebé invisibles.

A més, l'escassetat d'un temps personal evidencia sentiments contradictoris atès que moltes dones es troben alienes a les dinàmiques quotidianes del seu context social més immediat; una circumstància que les obliga a coexistir en un 'temps-crucigrama' fora i dins de la llar (Ramos, 1998). Aquesta situació té un impacte directe en les opinions, o no, envers la igualtat, ja que emergeix com una barrera que limita possibilitats reals del col·lectiu femení per participar en la vida política, econòmica, cultural, social... de la comunitat, disminuint les oportunitats i les capacitats per viure "el seu temps" de forma més plena i integral.

En relació amb les capacitats que dones i homes tenen per gaudir del temps d'oci, Amartya Sen (2010) permet establir una diferència important entre allò que finalment fem –interpretant com “la culminació o seqüela de l'elecció”– i l’“habilitat efectiva de les persones per optar per viure diferents tipus de vides al seu abast” (Sen, 2010: 267). Dit d'una altra manera, aproximar-nos als desajustaments que operen en el temps lliure permet qüestionar l'oportunitat real de les dones per desenvolupar-se plenament a partir d'activitats i experiències contingudes en un espai temporal que els és propi. La pregunta és: quina vida viurien les dones si poguessin decidir sobre els seus temps amb veritable autonomia, sense la pressió social del rol que exerceixen com a mares i cuidadores?

La resposta a aquesta qüestió ha de situar-nos davant un nou paradigma, que ajudi a replantejar els temps socials, racionalitzant i harmonitzant els seus usos afavorint el desenvolupament integral de les persones i la construcció d'una realitat paritària. Aquesta circumstància determinarà l'exigència de transcendir visions limitades –i limitants– en funció del gènere, i es projectarà cap a experiències d'oci més coherents, en convergència amb les ex-

Més rols impliquen més estructures temporals per atendre on el temps personal gairebé sempre surt pitjor parat

pectatives i els projectes de vida de cada individu. Aquesta mirada porta implícita la dinamització equitativa dels temps socials, alhora que representa un desafiament per incentivar l'*empoderament* social de la dona, capacitant-la individualment i socialment per fer front a la segmentació dels seus espais i temps quotidians.

Conclusió a l'entorn del temps quotidià: entre els usos i els abusos

Com anem argumentant, la distribució dels temps quotidians guarda estreta relació amb el rol social que dones i homes exerceixen en la comunitat, les arrels del qual es troben en la divisió sexual del treball.

Els ritmes temporals de dones i homes posen de relleu diferències que amaguen profundes desigualtats

Així, els ritmes temporals de dones i homes posen de relleu diferències que amaguen profundes desigualtats. Elles viuen la quotidianitat amb un rellotge que 'avança l'hora' i accelera els temps, sent moltes les responsabilitats que han d'assumir quan les hores disponibles no són tantes. En el cas de les dones que treballen fora de la llar familiar, els seus 'temps lliures' es redueixen significativament davant la 'necessitat' d'ocupar-se de les tasques domèstiques, reconvertint els 'usos' potencials d'aquelles en 'abusos' que suposen en més gran mesura que les dones acaben acomodant 'els seus temps' als 'temps dels altres'; això és, a resoldre els problemes quotidians i a les necessitats d'altres membres de la família.

D'aquí que les desigualtats de gènere en la distribució i ocupació dels temps socials generen la necessitat de repensar-los en el seu conjunt, amb un enfocament equitatiu en el repartiment i l'assumpció de tasques, així com de les responsabilitats familiars; ja que, com a norma general, en l'àmbit domèstic-familiar els homes es limiten a col·laborar en la realització d'activitats prèviament planificades i coordinades per les dones, amb la càrrega emocional i de treball que això suposa.

Una educació que ha de contribuir a reorientar les concepcions i usos dels temps socials, possibilitant la promoció d'experiències de desenvolupament personal, social i familiar d'una manera més integral, equitativa i igualitària en el *cronos* vital diari de dones i homes. Per a això cal incorporar la visió de les i els professionals de l'Educació Social, en nom del foment d'una educació igualitària i no sexista. Aquest fet comporta un canvi de mentalitat per part de la societat i de qui treballen *en i per a* la comunitat; en promoure estratègies d'investigació-acció en els escenaris socioeducatius que permetin assajar alternatives innovadores per impulsar una educació en igualtat.

Tot i així, crear una societat més justa i equitativa és tasca de totes i tots, ja que és en la unitat familiar i en les dinàmiques quotidianes de la realitat social on s'han d'eliminar tot tipus d'estereotips i prejudicis socials; promo-

vent una educació en igualtat de condicions, d'oportunitats, de drets i deures ciutadans. Una educació que posi l'èmfasi en la promoció i articulació de sistemes integrals de racionalització dels temps socials des de la perspectiva de gènere, contribuint a una modificació substancial dels ritmes quotidians i del seu reflex en els rellotges socials. Una tasca en la qual han d'exercir un paper actiu les escoles amb les seves particulars maneres de socialitzar en el temps; però també un ampli conjunt d'agents i institucions el protagonisme dels quals en la regulació de la vida quotidiana çes decisiu (en el món laboral, familiar, la comunicació social, el comerç, etc.)

Rita Gradaille Pernas

Tania Merelas Iglesias

Universidad de Santiago de Compostela

Bibliografia

- AA.VV.** (2003), *Malabaristas de la vida: mujeres, tiempos y trabajo*. Icaria. Barcelona.
- Aguirre, R.; García, C.; Carrasco, C.** (2005), *El tiempo, los tiempos, una vara de desigualdad*. CEPAL. Santiago de Chile.
- Balbo, L.** (1994), "La doble presencia". A Borderías, C., Carrasco, C. y Alemany, C. (comps.), *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: Icaria, pp. 503-513.
- Caride, J.A.** (2009), "Ocio y ciudadanía: acerca del tiempo como construcción social y educativa". A Cabeza, M. i Aguilar, E. (eds.), *El tiempo de ocio: transformaciones y riesgos en la sociedad apresurada*. Universidad de Deusto. Bilbao.
- Carrasco, C.** (ed. 2001), *Tiempos, trabajo y género*. Universidad de Barcelona. Barcelona.
- Carrasco, C.** (2003), "¿Conciliación? No, gracias. Hacia una nueva organización social". A AA.VV. (2003), *Malabaristas de la vida: mujeres, tiempos y trabajo*. Icaria. Barcelona.
- Carrasco, C.; Domínguez, M.** (2003), "Género y usos del tiempo: nuevos enfoques metodológicos". A *Revista de Economía Crítica*, nº 1, pp. 129-152.
- Castells, M.; Subirats, M.** (2007), *Mujeres y hombres ¿un amor imposible?* Alianza Editorial. Madrid.
- Cobo, R.** (2008), *Educación en la ciudadanía. Perspectivas feministas*. Catarata. Madrid.
- Colectivo IOÉ** (1996), *Tiempo social a contrareloj: las mujeres y la transformación en los usos del tiempo*. Instituto de la Mujer. Madrid.
- Durán, M.A.** (2007), *El valor del tiempo: ¿Cuántas horas le faltan al día?* Espasa Calpe. Madrid.
- Fuente, M. de la** (2007), *Usos del tiempo, estereotipos, valores y actitudes*. Instituto de la Mujer. Madrid.

- Legarreta, M.; García Sainz, C.** (2008), *Traballo e xénero*. Fundación Galiza Sempre. Santiago de Compostela.
- Pateman, C.** (1995), *El contrato sexual*. Anthropos. Barcelona.
- Prieto, C.** (ed., 2007), *Trabajo, género y tiempo social*. Universidad Complutense. Madrid.
- Ramos, M.D.** (1998), *La medida del mundo. Género y usos del tiempo en Andalucía*. Instituto Andaluz de la Mujer. Sevilla.
- Sánchez Bello, A.** (coord. 2006), *Políticas públicas de igualdad: perspectiva de xénero*. Laiovento. Ames.
- Sen, A.** (2010), *La idea de la justicia*. Taurus. Madrid.
- Tomé, A.** (1996), Incidencia del género en las relaciones interpersonales y el desarrollo de las actitudes y valores. A Emakunde, *La coeducación, ¿transversal de las transversales?* Instituto Vasco de la Mujer. Vitoria-Gasteiz.
- Torns, T; Carrasquer, P.; Borrás, V.; Roca, C.** (2002): *El estudio de la doble presencia: una apuesta por la conciliación de la vida laboral y familiar*. Instituto de la Mujer. Barcelona.